

İSLAM'DA HAC İBADETİNİN PSİKO-SOSYAL BOYUTU

Nedim ÖZ*

Öz

Bu çalışma, hac ibadetinin sosyal boyutunu sosyolojik perspektiften hareketle dokümantasyon yöntemiyle ele almaktadır. Amaç, hac ibadeti üzerinden insanın sosyal kazanımlarını belirlemektir. Din, gündelik hayatında insanın her bakımdan ihtiyaç duyduğu bir kurumdur. Zira din, birey ve toplumu derinden etkileyen kurumlardan biridir. Temelde akide, ibadet, dini cemaat şeklinde varlığını sürdüren dinin, sosyolojik anlatım şekillerinden olan hac, itikadın güçlenip pekişmesine, kardeşlik duygularının hissedilmesine vesile olmaktadır. Örneğin Kur'an'da, sosyo-kültürel bütünleşmeye yönlendiren mesajlar yanında hac ile namaz, oruç, zekât gibi ibadetler vasıtasıyla bütünleşmenin manevi temelleri atılmaktadır. Buna göre hac, psikolojik etkileriyle birlikte İslam toplumunun oluşmasında ve sürdürülmesinde kardeşlik, dayanışma, birbirini koruyup gözetme, birlikte sıkıntılara tahammül etme, iyilik ortak paydasında buluşarak toplumsal paylaşmayı gerçekleştirme gibi sosyal boyutları insanlara kazandırmaktadır. Bu yönüyle haccın, İslam dünyasının tarihsel, sosyal, siyasal, iktisadi sorunlarının konuşulduğu ve çözüm üretildiği bir niteliğe yeniden kavuşması gerekir. Dolayısıyla hac ibadetinin, sadece bireyleri, aileleri, grupları etkilemekle kalmayıp, toplumların ulusal ve ulus ötesi hayatını da düzenlemesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hac, İbadet, Toplum, Sosyal Boyut, Sosyolojik Anlatım.

*Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Sosyolojisi, e-posta nedimoz@kilis.edu.tr ORCID: 0000-0002-4481-0297

Atıf/Cite as: Öz, Nedim. "İslam'da Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Boyutu" *Dini Araştırmalar* 24/61 (Aralık 2021), 595-614, <https://doi.org/10.15745/da.990736>

The Psycho-Social Aspect of Duty of Pilgrimage in Islam

Abstract

This study addresses the social aspect of the duty of pilgrimage through the documentation method based on sociological perspective. The aim of this paper is to determine the social gains of people through the pilgrimage. Religion is an phenomenon that people need in every aspect of their daily life . Because religion is one of the phenomenon that deeply affect the individual and society. The pilgrimage, which is one of the sociological expressions of religion, and maintains its existence in the form of creed, worship and religious community, is instrumental in strengthening and consolidating the faith and feeling the feelings of brotherhood. For instance; spiritual fundamentals of integration are based on Quran by means of worships such as salaah, fasting and alms with the pilgrimage as well as the messages serving as guidance for socio-cultural integration. In accordance with this, worships, with its psychological effects, lead people to attain social aspects such as brotherhood, solidarity, protecting each other, enduring and overcoming distresses together, accomplishing societal sharing by meeting on the common ground of benefaction in the establishment and subsistence of the Islamic community. The pilgrimage, on that sense, is required to have its principal qualification once more in where the historical, social, political and economic issues of the Islamic world are discussed and solutions addressing such issues are delivered accordingly. Therefore, the pilgrimage is not expected to only affects the individuals, families, groups but also regulates the national and transnational lives of societies.

Keywords: Pilgrimage, Worship, Society, Social Aspect, Sociological Expression.

Summary

Faith constitute the essence of religious behaviour, and essentially all human activities, intentionally and consciously, are in the nature of religious behaviour. Therefore, religious belief evolves as a need for attachment, belief, and orientation to a superhuman being, forming the nature of life and the most fundamental dynamics of the human spirit. Accordingly, obedience to Allah or any other holy creature, all actions contributed to be closer to it can be considered within the scope of worship. It, hence is not possible to separate the practices of prayer, fasting, zakat, pilgrimage and sacrifice from moral behaviour.

1. Belief-Worship Relationship: Worship is the next link following belief in Islam, which does not allow the separation of theoretical and practical life from each other. In addition to the effect of worship on individuals, there are also social effects and consequences. Psychological factors also play a role in the formation of worship. Worship and belief are like twins in this regard. Behaviours that are contrary to belief are not desirable behaviours. If there are behaviours that contradict beliefs, it is obvious that there will be disharmony and conflict in terms of personality integrity and religiosity. Even though the worships are congregational in nature, they primarily appeal to the individuals. Worship, however, is a subjective behaviour in this respect. If it is widely esteemed, it becomes objective. In this sense, many social aspects and functions of worship are manifested here.

1.1. Social Aspect of Worship: Although the worship of Allah is usually performed with an individual belief motive above and beyond all purposes, there has always been a communal or community-oriented aspect of it. However, despite the fact that the actions have a social aspect, an aspect that transcends the individual, the responsibility lies with the individual. Human activities constitute the objective aspect of religious life. There are many individual or social wisdom in worship. In this regard, the individual and social wisdom found in any person who is subject to the divine order while experiencing it and attempting to understand and comprehend by contemplating what purposes may have been pursued can carry a person to different consciousness and dimensions in terms of functionality. Therefore, the psycho-social aspect of pilgrimage, which includes spiritual, physical, and financial aspects, will be highlighted in this study.

1.2. Social Aspect of Hajj: Thanks to its universal effects, Hajj is one of the most characteristic worships performed by all Muslims, dynamically maintaining the spirit of brotherhood and unity. In fact, the pilgrimage ritual is a worship in which the religious and the historical, the sacred and the secular, the collective and the individual, spiritual expectation and material action are layered on top of each other. As a result, it is possible to list the following sub-headings that pilgrimage provides significant materials to religious sociology.

Muslim Brotherhood: The Muslim brotherhood is demonstrated by the group or congregation through de facto pilgrimage in a worldwide gathering. That's why the ummah, consisting of Muslim groups from all over the world, is actually experiencing it while performing the pilgrimage. It is very important

that Muslims, coming together through the pilgrimage on a universal scale, try to solve their problems and issues together with the sharing of knowledge and experience, in terms of revealing the strength of the belief bond between them as a group. *Cultural Organization*: Because pilgrimage is one of the worships that begins with the individual but ends in society, it has the characteristics of an organization and cultural congress where Muslims as a group and congregation exchange information. It is a significant cultural organization on a global scale in this regard, producing, representing, transferring, and developing knowledge. *Spirit of Equality*: During the pilgrimage, Muslims have the same experience, in which the rich and the poor, those who govern and those who are governed, are considered equal, and they get rid of worldly ranks with the same "ihram". This is the abolition of colours, races, classes, rank and wealth, and is the peak of brotherhood. *Social Solidarity*: It brings about social integration and cohesion, as well as common worship and universal purification. The psycho-social effects of pilgrimage as a religious practice, increasing the level of patience, cooperation, solidarity and integration, have also been confirmed by field studies. Thus, pilgrimage worship holds an important place in terms of many features that the community brings to believers in terms of social solidarity and the sense of "us" and the perception of a group that we can call "you" or "they." *Economic Aspect*: Hajj facilitates economic cohesion, commercial development and exchange among Muslims, and it also serves as an opportunity to increase commodities and fruitfulness by exchanging goods from various Islamic lands. *Awareness of Creatures and Environment*: Since it is essential not to harm any creature during the pilgrimage, it emerges in the context of environmental sociology that a person must be extremely careful and sensitive in his relationship with his surroundings. Thus, whether he believes it or not, he gives the group members the ability to live in a continuous and disciplined way, by not harming anyone, even basically predatory creatures, showing mercy to all creatures and being patient with difficulties. *Confrontation and Social Capital*: Muslims all over the world face the qiblah from all directions, at least five times a day, every day of the year. The heading and direction of these people are the same. The confrontation realized at the international level is built in an individual and social sense and the manifestation of social capital is ensured, which is important in terms of expressing the social bonds, relationships and group belonging that cause the individual to develop his own interests. Finally, the necessity of a community and an ummah bound together by faith comes from the nature of religious life in Islam.

Giriş

İnanç dini davranışın özünü oluşturan bir gerçekliktir. Davranış ise, psikik durumlar ile içte yaşanarak dışa akseden faaliyetler veya organizasyonlardır. Sözlük anlamı itibariyle iş, gayret, fiil ve çalışma anlamlarına gelen “*amel*” kavramı, dini literatürde *davranış*’ın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kur’an’da ise ağırlık, eyleme yönelik olan iman üzerine verilmiştir.¹ Buna göre “amel, canlılardan kasıtlı olarak meydana gelen her türlü fiil”² ve eylem şeklinde tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında sadece ibadetler değil, aslında insanın niyetli ve bilinçli olarak yaptığı tüm faaliyetleri amel niteliğindedir.³ Buna göre; Allah’a iman faktörü her dini amel ve davranışın temelinde onu inşa eden öz olarak vardır. Bu yüzden dini inanç, insanüstü bir varlığa bağlanma, inanma ve yönelim ihtiyacı şeklinde ortaya çıkmak suretiyle hayatın doğasını ve insan ruhunun en temel dinamiğini oluşturur. İnsanın hayatına bir anlam katması ve kendini gerçekleştirme onunla mümkün olmaktadır.⁴ Buna göre Allah’a ya da diğer herhangi bir kutsal varlığa itaat, ona yaklaşmak için yapılan bütün davranışlar ibadet kapsamında düşünülebilir. Bu yüzden namaz, oruç, zekât, hac ve benzeri uygulamaları, ahlaki nitelik taşıyan davranışlardan ayırmak mümkün değildir.⁵ Örneğin Kur’an’ın, namazın fuhuştan insanları alıkoyacağını ifade eden ayetinde bu ilişkiyi daha açık görmek mümkündür.⁶ Nitekim zekât verme gibi tamamen dini bir emir olan bu davranış, Allah’ın rızasını kazanmak önceliğiyle birlikte daha çok toplumsal dayanışma, yoksullara yardım etme, merhamet etme fonksiyonlarını içermektedir. Hac organizasyonunda ise, dünyanın her bir tarafından kutsal beldeye gelen Müslümanlar, dilleri ve renklerinin farklılığına bakmadan kardeşlik duygu ve düşüncesiyle hareket ederek evrensel düşünen bir insan olma niteliği kazanmış olurlar. Bu şekilde hac ibadetine katılan kişi veya topluluk, kutsal yerlere dair bilgi, gör-

1 Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1992), 119.

2 Rağıb El-İsfehani, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş – Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 728.

3 Süleyman Uludağ, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 11; Sema Yılmaz - Mustafa Doğan Karacoşkun, “Dini Davranışlar ve İnançla İlişkisi”, ed. Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 139-140.

4 Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 51.

5 Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 179.

6 *Kur’a’n-ı Kerîm Mea’li*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-Ankebut 29/45.

gü, kültürün yanısıra dünyayı bilen kişiler olarak din kardeşliğini evrensel boyuta taşımış olurlar.⁷ Söz konusu ibadetlerin bu işlevselliği, aslında dinin sosyolojik ifadesidir, yani varlığını sürdürebilmek için bir cemaate ihtiyacı olduğuna işaret etmektedir.

Sosyalizasyon sürecinin sonunda Müslüman topluma mensup olabilmenin ilk şartı, şehadet eylemiyle “tevhidi” düşünceye sahip olmak ise, ikincisi kişinin namaz, oruç, zekât, hac ve diğer ibadetleri öğrenmesi ve onları tatbik etmesinden geçer. Zira ilahi dinlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam cemaatle ibadete önem vermekte ve daha sistematik bir görünüm sergilemektedir.⁸ Söz konusu uygulamalar ve ritüellerin temeli ise inanca dayanmaktadır.

1. İnanç-İbadet İlişkisi

Teorik ve pratik hayatın birbirinden ayrılmasına izin vermeyen İslam Dininde ibadetlerin, imandan sonraki en önemli halkayı oluşturduğu bir gerçektir.⁹ Başka bir ifadeyle din; inanç, ibadet ve ahlaki ilkelerden meydana gelir ve o, en yalın haliyle Allah'a inanmak ve O'na ibadet etmekten ibarettir. İbadetsiz bir din varlığını sürdürmekte zorlanır. Dinin insana hitap etmesi genelde îtikadî ve amelî yönüyle söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla iman veya îtikadî yapının genellikle amelle birlikte zikredildiği¹⁰ görülmektedir ki, iman olmadan yapılan eylem, gösteriş ve nifak niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle ibadet, imanın da dindarlığın da bir göstergesidir. Bir dinin temellerinden söz edildiği sırada o dini, pratikte yaşatacak iman ve ahlaki ilkelerle birlikte ibadete de yer verilmelidir.¹¹ Bu itibarla ibadetler, dinin amelî yani davranış hükümlerinin ilk halkasını teşkil ederek dinin cemaat oluşturabilme potansiyeli ile onun dışı akseden simgeleri (şeâir) olarak anılırlar.¹² Dolayısıyla topluca yapılan ibadetler ve özellikle hac ibadetinin gayesi, tüm inananları eşit görerek birlik,

⁷ Ahmet Çapku, “İbadetler İçinde Haccın Yeri”, *Din ve Hayat TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 3 (Kasım 2007), 52, 51-63.

⁸ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı (Ankara: AÜİF Yayınları, 1987), 7.

⁹ Mehmet Katar, “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, *Dini Araştırmalar* 1/1 (Haziran 1998), 71. (59-75)

¹⁰ Bkz. ez-Zariyat /56; el-Ankebut /2-3; el-Bakara 2/81-82, 277; el-Asr 1-3; el-Fetih 48/29.

¹¹ Muhsin Demirci, *Nas-Olgu Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 59.

¹² Mehmet Özkan, *Hanefilere Göre İbadetlerin Uygulanmasına İlişkin İçtihatlar* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 50.

beraberlik ve dayanışma ruhunu güçlendirmek, fertleri dışa dönük, aktif ve topluma bağlı kişiler haline getirip sosyalleştirmektedir.¹³

İbadet, dinî bir davranıştır ve bireyler üzerindeki etkisinin yanı sıra, toplumsal etki ve sonuçları da söz konusudur. İbadet davranışı ve pratiğinin oluşmasında psikolojik faktörlerin de etkisi söz konusudur. Bu bakımdan ibadet, inanç ile ikiz kardeş gibidir ve onunla iç içedir. İnanca aykırı olan davranışlar arzu edilen davranışlar değildir. Eğer inançla çelişen davranışlar söz konusu ise, bunun, kişilik bütünlüğü ve dindarlık açısından bakıldığında uyumsuzluğa ve çatışmaya yol açacağı ortadadır. Başka bir deyişle ibadet ile inanç uygunluğu, dinde ideal olana işaret eder. O halde, kişinin veya grubun ibadet hayatına bakarak onların inancı hakkında bir kanaate varılabilir.¹⁴ Ancak, dinî inançlar kişi veya grup hayatında istikrar kazandığında, her ne şekilde olursa oluşsun veya algılanırsa algılsın, davranışları yani ibadetleri organize ederler.

Allah'a karşı şükran duyguları içinde olmak ve O'nu sevmek, hem Allah'ın varlığına, yaratıcılığına, merhamet ve lütfuna inanmayı hem de ibadet etmeyi gerektirmektedir. İşte burada inancın önce, düşüncenin ve duygunun, eylemin sonra geldiği görülmektedir. Burada görülen iç yaşayışların sırası değişebilir; ama bunlar bir biçimde davranış olarak ortaya çıkarlar. Dolayısıyla itikadî düşüncesi ile doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü belirleyen; duygusuyla korku ve emniyeti, sevgi ve nefreti ifade eden insan; davranışlarıyla da, duygu ve düşüncesini ifade etmektedir. O halde denilebilir ki kişinin inancının davranış halindeki göstergesi, ibadet niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla ibadetler, topluluğun basit bir anlatımı değil, onun varlığını sürdürürebilme vasıtalarıdır. Sosyolojik bir perspektifle bakıldığında inançlar, ibadetler ile aynı inanç topluluğuna mensubiyet (aidiyet), dinin üç ana karakteristiğini oluşturmaktadır. Bunlar dinî tecrübenin anlatım biçimleri şeklinde de ifade edilebilmektedir. Aslında din olarak sunulan sistemin, bunlardan her hangi birini ihtiva etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde muğlak bir görünüm sergileyeceği aşikârdır. Hatta din olma niteliğini büyük ölçüde yitirmiş olacaktır.¹⁵ Başka bir ifadeyle “dinin, insan hayatında inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutları çerçe-

¹³ Hüseyin Certel, “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”, *Dini Araştırmalar* 2/4 (Mayıs-Ağustos, 1999), 221. (209-222)

¹⁴ Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı* (İstanbul; Bahar Yayınları, 1984), 25-26.

¹⁵ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 1995), 51; Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019), 46.

vesinde ortaya çıktığı¹⁶ belirtiliyor olsa bile, temelde ibadetlerin, yukarıda belirtilen üç karakteristik unsurdan dinin dışı yansıyan somutlaşmış kısmını teşkil ettiği görülmektedir. Bu yüzden dindar insanın hac, kurban vb. somutlaşmış davranışlarına ibadet diyoruz. Din bu şekliyle bir tapınma olarak tarif edilmektedir. Dinin gerçek ve temel anlatımı olan tapınma ve itaat, insanın bireysel ve toplumsal hayatının tamamına nüfuz etmek ister. Tapınma eylemi, fiiliyatta dinle iç içedir ve onsuz yaşamını sürdürebilmesi imkânsız gibidir.¹⁷ Zira dinlerin, mensuplarından beklentileri farklılık arz etmektedir. “Örneğin Katolik ve Protestanlardan, düzenli olarak kutsal komünyon ayinine veya kud-das ayinine katılmaları beklenirken; buna karşılık İslam’da, her Müslümanın hayatında bir kez hacca gitmesi gerektiği emri söz konusudur.”¹⁸ İşte insanı harekete geçiren, katlanılması güç organizasyonlara sevk eden ve dünyanın dört bir yanından gelen kardeşleriyle buluşup dayanışma içerisine girmesini sağlayan, bu ilahi emir ve ilkedir.

İbadetler, cemaat oluşturma niteliğine sahip olsa da, esas itibariyle bireye hitap eder ve sadece Allah için yapılır.¹⁹ Ancak, bireyi ilgilendirmesi yönüyle ibadetler sübjektif bir davranıştır. Topluma mal olması halinde bu sübjektif davranışlar objektifleşmektedir. Bu manada ibadetlerin ihtiva ettiği birçok sosyal boyut ve fonksiyonları işte burada tezahür etmektedir. Birlikte hareket etme, kardeşlik, yardımlaşma ve paylaşma bunlardan bir kısmıdır. Diğer bir ifadeyle ibadetler, doğrudan bireyi muhatap alıyorsa da, ibadetlerin sonuç olarak bireylere kattığı müşterek kültür,²⁰ değer, toplu icraat ve duygu yoğunluğu²¹ bakımından toplumsal yönünün daha ağır bastığı söylenebilir.

¹⁶ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, ed. Yasin Aktay - M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 254-255; Hayati Hökelekli, “Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/248.

¹⁷ Wach, *Din Sosyolojisi*, 52.

¹⁸ Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, 253.

¹⁹ Vehbi Ünal, “İslam’da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/1 (Haziran 2010), 359; bk. Yünni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1988), 39; Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2017), 424.

²⁰ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 29; Ebulfazl İzzetî, *İslâmın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), 350.

1.1. İbadetlerin Sosyal Boyutu

Din duygusu fitrî olduğu gibi, ibadet ihtiyacının da fitrî olduğu bir gerçekliktir. Çeşitli dinlerin, insanın bu ihtiyacını karşılamak amacıyla değişik şekil ve biçimleri öngörmüş olmaları bu yüzdendir. Dinin ibadet, ritüel ve merasimlerini, bu öngörülen formlar oluşturur. Bu nedenle ibadet, gönülden isteyerek Allah'a yönelmek, tapmak, ona boyun eğmek, itaat etmek anlamlarına gelmektedir. Allah'a ibadet, bütün amaçların üstünde ve ötesinde genellikle bireysel bir inanç saikiyle yapılıyor olmasına rağmen, onun cemaate ya da topluma yönelik bir tarafı her zaman var olmuştur. Bununla birlikte, eylemlerin sosyal bir boyutunun, ferdi aşan bir yönünün olmasına rağmen sorumluluk ferde aittir.²² İnsanın amelleri, dinî hayatın objektif yönünü oluşturur ki, iman çerçevesinde tüm benliğin katılımıyla gerçekleştirilmiyorsa eğer, bu, ibadet değil de bir gösteriye dönüşmüş olur. Bireylerin benlikleri ise, bundan olumsuz yönde etkilenir.²³ Bu yüzden fert, sırf Allah için ibadetlerini yapmak suretiyle başka bir hikmet ve amaç aramamış da olsa, insanlar bilsin veya bilmesin bilginlerin çoğunun, her bir ilahî emrin genellikle bir hikmet ve maslahatı bulunabileceğini söylemiş²⁴ oldukları görülmektedir. Dolayısıyla İslam da bir ibadet sistemidir ve ibadetlerde, bireysel ya da sosyal pek çok hikmetler vardır. Bu bakımdan ilahi emre muhatap olan herhangi bir mükellefin, söz konusu emri tecrübe ettiği esnada onda bulunan maslahat ve faydaları, bireysel ve toplumsal hikmetleri, hangi amaçların gözetilmiş olabileceğini tefekkür ederek anlamaya ve kavramaya çalışması, işlevsellik açısından bakıldığında insanı farklı şuur ve boyutlara taşıyabilir. Dolayısıyla burada, ruhî, bedenî ve malî boyutları bulunan hac ibadetinin psiko-sosyal yönü üzerinde durulacaktır.

1.2. Hac İbadetinin Sosyal Boyutu

Hac ibadeti başta olmak üzere diğer bütün ibadetler, öncelikle dinin otorite kabul ettiği Allah için yapılmakla birlikte ibadetlerde bir takım bireysel ve toplumsal yararların bulunduğu da bir realitedir. Sosyal içerikli teşviklerle birlikte dinlerde birçok ibadetin toplu bir şekilde icra edilmesinin önerilmesi,

21 Vejdi Bilgin, "Dini Gruplar", ed. Kadir Canatan – Mustafa Tekin, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 317.

22 Nedim Öz, "Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Güz 2020), 1625.

23 Yılmaz - Karacoşkun, "Dinî Davranışlar ve İnançla İlişkisi", 147.

24 H. Yunus Apaydın, "Namaz - Oruç", *İlmihal I* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1999), 218.

doğal bir sosyal ortam ve kardeşlik oluşumunu beraberinde getirir. Hatta bu durumda din kardeşliği biyolojik kardeşliğin önüne geçer²⁵ ve sırf dinî karakter gruba hâkim olur. Örneğin bir ibadet ayı olan Ramazan'da insanların yardımseverliklerinin yıl içinde en üst düzeye çıkması, topluca eda edilen ve haccın rükünlerinden biri olan vakfe'de, grupla ibadetin sağladığı duygusal coşkunluk ve dinî farkındalık bu durumun açık örneklerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla topluca cemaat halinde gerçekleştirilen ritüellerin birey üzerindeki etkileri, grubun birey üzerindeki etkilerine benzer özellikler taşır. Söz konusu tören ve ritüellerin sosyal atmosferinde birbirlerinden etkilenen insanların dinî duyguları daha kolay harekete geçer. Böylece dinî bir ritüeli icra etmek için bir araya gelen insanların, kendilerini aynı bütünün, ortak değerlerin bir parçası olarak algılamaları ise birliktelik ve kardeşlik ruhunun gelişmesine, sosyal münasebetler geliştirmelerine önemli katkılarda bulunur.

Hac ibadeti bütün dünya Müslümanları tarafından eda edilen, ulusal ve ulus ötesi etkileriyle kardeşlik, birliktelik ruhunu dinamik biçimde yaşatan en karakteristik ibadetlerdendir. Hatta “sahip olduğu yapı ve taşıdığı anlam ile hac ritüeli dinsel ile tarihselin, kutsal ile sekülerin, kolektif ile bireyselin, manevi beklenti ile maddi girişimin üst üste katmanlaştığı bir ibadettir. Bu bakımdan başlı başına din sosyolojisine geniş ve önemli ölçüde birtakım malzemeler sunmaktadır.”²⁶ Dolayısıyla haccın toplumsal boyut ve fonksiyonlarını, İslam kardeşliğine etkisini şu alt başlıklarla sıralamak mümkündür.

1.2.1. İslam Kardeşliği

Hac ibadeti, ruhî, malî ve bedenî olma vasfını taşıması yönüyle diğer ibadetlerden dini-sosyal bir olgu olarak ayrılmakta; özellikle sosyal ve siyasal bir organizasyon mevkiine ve etkiye sahip bulunmaktadır.²⁷ İşte, bütün bu yönleriyle Müslümanların kardeşliği meselesi, dünya çapında bir toplantıda fiilî olarak hac vasıtası ile grup veya cemaat tarafından ortaya konmaktadır. Bu yüzden dünyanın her tarafından gelen Müslüman gruplardan oluşan ümmet hac ibadetini eda ederken bunu fiilî olarak yaşamakta ve tecrübe etmektedir. Dolayısıyla bütün dünyadan renk, dil ve soy farklılıklarına rağmen aynı gaye

²⁵ el-Hucurat 49/10; bk. Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Montaj – Baskı, 2015), 124-125; Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 139-140.

²⁶ İsa Abidoğlu, *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu* (İstanbul: DYB Yayınları, 2021), 12.

²⁷ Mehmet Bayyığıt, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 19.

için Mekke'ye gelen Müslümanlar arasında kardeşlik duyguları kuvvetlenir. Çünkü aynı değerlerle ortak bir zeminde buluştuklarını yaşayarak tecrübe eder ve görürler²⁸ ki bu, dinin sosyolojik ifadesidir.²⁹ Böylece farklı milletlere mensup olan Müslümanların birbirleriyle tanışıp kaynaşarak karşılıklı bilgi ve görüş alışverişinde bulunmaları beklenir.³⁰ Aslında evrensel ölçekte hac vasıtasıyla bir araya gelen Müslümanların, bilgi ve tecrübe paylaşımı ile birlikte problemlerini ve sorunlarını çözmeye çalışmaları bir grup olarak aralarındaki imanî bağın kuvvetini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Yekvücut olarak Müslümanları organizeli bir şekilde hareket etmeye alıştırmamanın pratiğe aktarılması ve müminlerin oluşturdukları birlik tabloları³¹ hac ibadeti yoluyla olmaktadır.³² Onun içindir ki, “*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz.*”³³, “*Böylece sizi orada bir ümmet yaptık ki, insanlara şahit olasınız.*”³⁴ gerçekliği, Müslümanların yeryüzünde adaleti ve dengeyi kurmakla, huzuru sağlamakla vazifeli olduklarını hac vasıtasıyla ortaya koymuş olur.

1.2.2. Kültürel Organizasyon

Hac ibadeti, fertte başlayan ama toplumda sonuçlanan³⁵ ve sosyal organizasyonu gerekli kılan ibadetlerden olduğundan bir grup ve cemaat olarak Müslümanların bilgi alış-verişi yaptıkları veya yapmaları gerektiği dünya çapında bir organizasyon ve kültürel kongre özelliğine sahiptir.³⁶ Onun sayesinde Kâbe'de Ümmet'in çeşitli renk ve dilden, çeşitli ırk ve fizikî çevreden gelen,

28 Tahsin Görgün, “Hac”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/399; Ahmet Rifat Geçioğlu, “Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi”, *Bilimname XXXVII/ 1* (2019), 279-281.

29 Zeki Arslantürk, “Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması”, *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı İlmi Toplantı-* (18 - 19 Ekim 2008), Üsküdar Belediyesi Altunizade Kültür Merkezi (İstanbul, 2009), 180.

30 Mehmet Şeker, *İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri* (Ankara: DİB Yayınları, 1987), 82.

31 Günay, *Din Sosyolojisi*, 350.

32 Ali Şeriatî, *Hacc*, çev. Fatih Selim (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985), 11.

33 *Kur'a'n-ı Keri'm Mea'li*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), Al-i İmran 3/110.

34 el-Bakara 2/143.

35 Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 135.

36 Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 94.

çeşitli kültür çevresine ve entelektüel seviyeye mensup insanlar birbirleriyle kaynaşma ve görüşme fırsatı bulurlar. Bu fırsat da, aynı tecrübeyi yaşayanlar olarak dinî zümre içerisinde birleştirici bir görevi ifa etmek suretiyle bencilliği engeller, birbirlerinden bazı şeyleri öğrenmelerini, kültür ve fikir alış-verişini sağlar. İşte bu bakımdan hac ibadeti, gerek bilgiyi üretmesi, temsil etmesi ve gerekse bilginin aktarılması ve geliştirilmesine vesile olması yönünden evrensel ölçekte önemli bir kültürel organizasyon özelliğine sahiptir.³⁷ Olguya, modern dünyada sanayi, teknoloji, ekonomi gibi temeli düşünceye ve bilgiye dayanan vasıtalar açısından bakıldığında bu konuda İslam dünyasının müthiş bir enerji ve imkân içerisinde olduğu görülür. Söz konusu imkân ve enerji, İslam dünyası tarafından sinerjiye dönüştürülebilse hem kendi iç bütünlüğü ve gücü için hem de diğer insanlar nezdinde, yani iç ve dış dinamikler çerçevesinde İslam'ı temsil avantajının daha etkin olacağı kuşkusuzdur.

1.2.3. Eşitlik Ruhı

Müslümanlar hacda, zengin-fakir, eğitilmiş-eğitimsiz, hoca-talebe, komutan-er, idare eden ve idare edilenlerin eşit kabul edildiği, omuz omuza verdiği ve aynı "ihram"a bürünmek³⁸ suretiyle dünyevi rütbelere sınırlanarak, diğer Müslüman kardeşleri ile aynı seviye ve tecrübeyi birlikte yaşar. Bu ise, giyilen iki parça beyaz örtüyle renklerin, ırkların, sınıfların, makam ve servet farkının ortadan kaldırılması ve kardeşliğin zirve yapmasıdır ki, bu durum, dinin cemaat oluşturabilmesiyle yani sosyolojik boyutuyla ilgilidir. Dolayısıyla bu, dünya ölçeğinde yıllık bir kardeşlik buluşması olarak iyi organize edildiğinde kayda değer bir fırsattır. Böylece Mekke'de ifa edilen hac ibadeti vasıtasıyla, hem Müslümanların dağınık fertleri birbirine bağlanırken, hem de gerçek eşitlik ruhunu tattırmaya ve yaşatmaya da vesile olmaktadır.³⁹ Bu şekilde kendi aralarında eşitlik duygusunu fiilen tecrübe eden Müslümanların, diğer insanlara karşı da eşit ve adaletli davranma konusunda bir sorun yaşamaması beklenebilir. Zaten insanlar arasında takva dışında bir hiyerarşik durum ve üstünlük de asla söz konusu değildir.⁴⁰ Hucurat suresi 49. ayetine göre aynı köke bağlı olan insanların, söz konusu boylara ve kabilelere ayrılmasının, onların birbiriyle daha kolay tanışmasına ve toplumsal hayatın kolaylaştırılmasına yönelik bir

³⁷ Mehmet Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, 58-59.

³⁸ Şeriatî, *Hacc*, 14, 203; Akif Emre, "Hac: Malcolm X'in Dirilişi", *Din ve Hayat TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (Kasım 2007), 63.

³⁹ Şeker, *İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 83.

⁴⁰ el-Hucurat 49/13.

olgu olduğu kavranmış olur.

1.2.4. Sosyal Dayanışma

En önemli sosyal kaynaşma ve dayanışma vasıtalarından birisi hac ibadetidir. Müşterek değerlere sahip olarak birlikte ibadet etme⁴¹ ve evrensel çapta bir arınmayla birlikte toplumsal bütünleşme ve kaynaşma onun vasıtasıyla gerçekleştirilir. Dini bir pratik olarak haccın, sabır, yardımlaşma, dayanışma ve bütünleşme düzeylerini arttırıcı psiko-sosyal etkileri saha çalışmaları ile de teyit edilmiştir.⁴² Yani dinî grup veya cemaatin kutsalla teması tecrübe etmesi, toplu ibadetin müminlerde meydana getirdiği duygu yoğunluğu,⁴³ dini ve toplumsal kimliğin farkındalığına ilişkin önemli esaslar içermektedir.⁴⁴ Zira haccın, onu deneyimleyen kişilerde psikolojik kazanımların yanı sıra sosyal kazanımlara da (%87,1) neden olduğunu çalışmalar teyit etmektedir.⁴⁵ O yüzden hacca gitmeye hazırlanan Müslüman birey veya grup, borçlarını ödemeye, zekâtını dağıtmaya, üzerinde bulunan namazlarını ve oruçlarını kaza etmeye çalışır. Akriba, konu-komşu, çevresinde bulunan ve münasebeti olan insanlarla helalleşip, onlarla aralarında bulunabilecek kırgınlıkları gidermek için çaba sarf ederek dinî bir değişim yaşar.⁴⁶ Malını harcamak suretiyle cimrilikten kurtulur, cömert olur ve insanlara ikramda bulunur. Hac bağlamında ibadet sorumluluğunu ifa edip gelmek demek, döndükten sonra da kişinin nefsi, ailesi ve yaşadığı toplumla ilgili yapmakla zorunlu olduğu birtakım mükellefiyetler yüklenmesi, kendini sorgulaması ve ahlaki bir dönüşüm yaşaması⁴⁷ anlamına gelir. Artık “hacı” başkalarını üzmemeye, kul hakkı yememeye, kimseyi ra-

41 Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 92.

42 Mustafa Koç, “Hac Psikolojisi – II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XV*, 28/2 (2013), 214.

43 Bilgin, “Dinî Gruplar”, 317.

44 Fatma Çakmak, “Haccın Sembolik Dili Üzerine Teorik Bir Değerlendirme”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (Ocak 2015), 134.

45 Faruk Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, ed. Murat Sülün, *Bütün Yönleriyle Hac* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 239.

46 Ahmet Rifat Geçioğlu, “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *ÇÜİFD*, 16/1 (2016), 228; Nuran Şen, *Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Yönden Değeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 117.

47 Z. Nuran Oğuz Keleş, *Türk Dindarlığında Hac Algısı: Batı Akdeniz Bölgesi Örneği* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 240-241.

hatsız etmemeye özen göstererek dinî yaşayışını güçlendirmiş olur.⁴⁸ Sadece bununla da yetinmeyip, hac esnasındaki görüşmelerde yardıma ihtiyacı olduğu tespit edilen diğer ülkelerdeki kardeşlerine de yardım eder. Böylece hac ibadeti, İslam toplumunun sosyal dayanışmasında müminlere kazandırdığı birçok özellikleri ve “biz” duygusu, “siz” ya da “onlar”⁴⁹ diyebileceğimiz bir zümrenin algılanması açısından önemli bir yer tutar.⁵⁰

1.2.5. İktisadî Boyut

Hac ibadeti, Müslümanlar arasında iktisadî kaynaşma, ticarî gelişme ve mübadeleyi kolaylaştırır ve farklı İslam diyarlarına ait malların değiş-tokuşuyla emtia ve bereketin arttırılması için de bir vesiledir.⁵¹ Zira ekonomik hayatın temeli bir kısım fuarlar, panayır, pazarlar ve ekonomik organizasyonlardır. İbadetle birlikte şenlikler düzenlemenin ve çok fonksiyonlu bir kongre merkezi olmasının yanında Kâbe’de, tacirler de türlü türlü ticaret eşyalarını getirirler⁵² ve ekonomik hayatı canlı tutarlardı. Bu yüzden sorumluluk şuurunun toplumsal düzeyde somutlaşmış şekli olan hac, kutsal varlığa yönelik olarak zorlu koşullarda gerçekleştirilirken;⁵³ panayır profan ve eğlence odağında icra edilir, dinsel ve özel zamanlarda gerçekleştirilen festival(bayram) ise “Yüce Güçler”e yönelik bir şükran ifadesidir. Ritüellerin yoğun olduğu festivallerin hacdan ayrıldığı nokta, kutsal mekânda bağlayıcılığın olmamasıdır. Ritüel ve kutlamalar, zamanı gelince kutsal mekânda icra edilir. Diğer bir husus da festivaller kitlesel kutlanırken, hac hem bireysel hem kitlesel biçimde uygulanmaktadır.⁵⁴ Ancak panayır, festival ve haccın iktisadi açıdan ortak işlevsellikleri söz konusudur. Bu yönüyle Müslümanlar için mühim olan ticari ihtiyaçlar, emeğe göre fiyat standardizasyonları, hammadde, işlenmiş madde fiyatlarında en ucuz şart temini, devletlerarası kolektif şirketler, ajanslar, vb. modern ticaret kaideleri İslam âleminde haccın sağladığı imkânlar ve

⁴⁸ Geçioğlu, “Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi”, 245.

⁴⁹ Selim Eren, “Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü”, *Dini Araştırmalar* 3/7 (Mayıs-Ağustos, 2000), 106.

⁵⁰ Şeker, *İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 83; İrfan Yücel, “Hac ve Umre”, *İlmihal* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1999), I/513.

⁵¹ Nasr, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*, 88.

⁵² Hamidullah, *İslama Giriş*, 111; Nedvi, *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükün*, 170; bkz. Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 66.

⁵³ Abidoğlu, *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu*, 39.

⁵⁴ Abidoğlu, *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu*, 44.

kardeşlik münasebetleriyle daha da geliştirilebilir. Modern dünyadaki üretim, pazarlama, ticaret, finans, borsa, sanayi, menfaat birlikleri ve doğu-batı gibi bloklasmalar, çok uluslu şirketler ve baskı grupları düşünüldüğünde hac vasıtasıyla dünya Müslümanlarının ekonomik ve siyasi birliğinin sağlanmasının önemi daha iyi anlaşılabilir.

1.2.6. Varlık ve Çevre Bilinci

Hac ibadeti sırasında hiçbir varlığa zarar vermemek temel esas olduğundan çevre sosyolojisi bağlamında etrafıyla ilişkisinde insanın son derece dikkatli ve hassas davranması gerektiği ortaya çıkar. Böylece inansın ya da inanmasın hiç kimseye hatta temelde yırtıcı mahlûkata bile zarar vermemek, bütün yaratıklara merhamet göstermek, zorluklara sabretmek suretiyle grup üyelerine sürekli ve disiplinli yaşama melekesi kazandırır. *İman* insana nasıl *güven* veriyor ve bundan dolayı da mü'minden, *güvenilirlik* vasfı bekleniyorsa, Beytü'l-Haram da *güven* verir ve mü'minden güvenilirliğini zedelememesi istenirken; el-Beytü'l-'Atik de *özgürlük evi* olarak tüm insanları tutkularından ve ideolojik saplantılarından kurtarabilir.⁵⁵ Böylece hac ibadetini eda eden grup üyesi Mü'minler, Allah'ın hoşnutluğunu kazandıkları gibi dinî törenler vasıtasıyla bir değer sistemi yaratır, grup birliği ve dayanışması oluşturmak suretiyle çevresindeki varlıklara yararlı olma, hiç değilse zarar vermemek gibi bir alışkanlığı da tecrübe etmiş, kazanmış olurlar.⁵⁶ “Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmemek ve güler yüzlü olmak gibi ahlâkî davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenlerin elde edecekleri manevî kazançlar arasında yer alması”⁵⁷ gereken hususlar olarak zikredilmelidir. Artık, o toplumun bireyleri şiddet, çatışma, tecavüz, yaralama ve öldürme gibi gayr-ı ahlaki tutum ve tavırlardan uzak bir biçimde birbirlerinin güvenliğine ve özgürlüğüne önem veren bir toplumsal hayatı sürdürürler.

1.2.7. Teâruf ve Sosyal Sermaye

Hac ibadeti ve üretilen değerler, bütün Müslüman toplulukları etkileme özelliği de taşımaktadır. Dünyanın dört bir tarafındaki Müslümanlar, yılın her gününde en az beş vakit olmak üzere, her cihetten kibleye yönelmektedirler. Bu insanların istikameti ve yönü aynıdır. Bunlar içerisinden hac ibadetini

⁵⁵ el-Hacc 22/29, 33; Mustafa İslamoğlu, *Hac Risalesi* (İstanbul: Denge Yayınları, ts.), 95.

⁵⁶ Yücel, “Hac ve Umre”, I/513.

⁵⁷ Tahsin Görgün, “Haccın Hikmeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/398.

yapmaya imkân bulanlar, memleketlerine uluslararası bilgi, beceri, görgü ve duygularla dönmektedirler. Her biri, farklı olan ülkelerine döndüğünde bu insanlar, en yakınları tarafından başlamak üzere dostları, arkadaşları, komşuları ve diğer Müslüman kardeşleri tarafından ziyaret edilir. Uluslararası düzeyde gerçekleştirilmiş olan tearuf bireysel ve toplumsal manada inşa edilerek sosyal sermayenin tezahürü sağlanmış olur ki, bu, bireyin kendi menfaatini geliştirmesine neden olan sosyal bağları, ilişkileri ve grup aidiyetini de ifade etmesi açısından önemlidir.⁵⁸ Kendine yetemeyen bir varlık olarak insanın topluma duyduğu ihtiyaç, sermayesi insan olan bir ilişki biçimidir. Bu ilişki biçiminde üyelik, etki, bütünleşme, ihtiyaçların giderilmesi ve paylaşılan duygusal ilişki topluluk duygusunun öğelerini meydana getirmektedir.⁵⁹ Bu topluluk duygusu ile sürekli üretilen bir aidiyet ve grup kültürü söz konusudur. Böylece ziyaret ve görüşmede hac öncesi ve sonrası karşılık beklemeksizin hediyeleşme,⁶⁰ ikramlar ve kaynaşmanın yanı sıra, tarihsel olarak İslâm'ın doğup geliştiği, Peygamberimizin davetini sürdürdüğü zaman ve mekânlarla ilgili bilgiler paylaşılır; diğer taraftan dünya Müslümanlarının sosyal, siyasal, ekonomik, ticarî ve dinî durumları da gözden geçirilerek grup kültürü üretilmeye devam edilir. Böylece her bir ülkede, mahallede hatta her bir hacının evinde *mini bir kongre ve kardeşlik konseyi* düzenlenmiş, cemaatin avantajları ve dezavantajlarının değerlendirilmesi yapılmış olur. Bunları yapmak, dinin mensupları arasında hac ibadeti vasıtasıyla bir ümmet kültürü meydana getirir. Dinin hayat bulması ise, bu ümmet kültürü ile mümkündür.⁶¹ Bu gün, içinde yaşadığımız dünyada isimlerini saymakta zorlandığımız İslam ülkelerinden her biri başka bir yere savrulmuş ise, bu, söz konusu yükümlülüğün gereğinin yerine getirilmemesindedir. Kaldı ki, bu kadar İslam ülkesi, gerçek bir kardeşlik ruhuyla bir araya gelip mevcut birikim ve kazanımlarını yıllık da olsa paylaşmış, birbirlerini desteklemiş olsalar, tecessüm edecek olan bu gücün karşısında durulamayacağını kavramak için normal bir zekâ seviyesi yetmektedir.

Nihayet, bir topluluğun ve iman bağı ile birbirine bağlı ümmetin gerekliliği İslam'daki dinî yaşantının doğasından gelmektedir.⁶² İlahi iradenin gerçekleşmesi ya da değerini pratiğe aktarılması, ümmetin/toplumun fertlerinin

⁵⁸ Kurt, *Din Sosyolojisi*,108.

⁵⁹ Mehmet Ali Aydemir, *Sosyal Sermaye-Topluluk Duygusu ve Sosyal Sermaye Araştırması* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011). 93.

⁶⁰ Hüseyin Certel, "Hacda Strese Yol Açan Sebepler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003), 210. 199-213

⁶¹ Arslantürk, "Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması", 182.

⁶² İsmail R. Faruki, *Tevhid* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 113.

birbirlerine bağlı bir vücut gibi davranmalarını şart kılmaktadır ki, bu bağlılığı ve ahengi sağlamada ibadetlerin önemi ve önceliği tartışılmaz bir gerçeklik olarak önümüzde durmaktadır.⁶³ Buna göre zekât ve hac gibi ibadetler, karakterleri ve etkileri yönüyle sosyaldır ve evrensel uhuvveti dinamik tutmaktadır. Bu ikisine göre belki bir derece daha az olsalar bile namaz ve oruç ibadetleri de sadece ferdî anlamda değil, toplum yapısı üzerinde de etkileri olan ibadetlerdir. Bütün Müslümanlar için namaz birçok anlamının yanısıra kötülüğe, gayr-i İslamiliğe karşı bir direniş özelliğini içinde barındırmaktadır.⁶⁴ Aynı şekilde hac da bir bütünlük ve evrensellik içinde sosyolojik manada müminler gurubu üzerinde önemli rollere sahiptir.⁶⁵ Bu itibarla hac, toplumsal düzen ve imana dayalı kardeşliğin ve İslam'ın kalbidir; onun sosyalleştirme yönü,⁶⁶ etkileri ve önemi hem ferdî hem sosyal boyutları bakımından oldukça önemlidir. Diğer bir deyişle kişinin sosyal çevresinin genişlemesine neden olan hac, farklı sosyal statüleri, meslek ve grupları kaynaştırırken, sosyal farklılık, dünyevi imkân ve imtiyazların aynı inanç etrafında kenetlenmesi ve bütünlüşmesini de sağlamaktadır.⁶⁷ Zira insan şahsiyet ve kimliğini toplumda kazanmakta ve varlığını sürdürebilmek için ona ihtiyaç duymaktadır.

Sonuç

Dinî inanç, insanüstü bir varlığa yönelme ve bağlanma ihtiyacı şeklinde ortaya çıkmakta, hayatın doğasını oluşturmakta ve insan ruhunun en temel dinamiğini meydana getirmektedir. İnsan onunla hayatına bir anlam katar, kendini gerçekleştirir ve onun sayesinde grup oluşturur. İşte insanın birey ya da grup halinde namaz, hac, kurban ve dua gibi eylemlerle Allah'a kulluk etmesi şeklinde yapılan davranışların tümü ibadet olarak tanımlanır. Din denilen sistem de, inanç ve ibadetlerden meydana gelmektedir. Buna göre bir dinî sistemin sosyolojik manada varlığını sürdürmesi için esasen ibadet ve ritüellere ihtiyacı vardır.

İbadetler, dinî hayatın en önemli unsuru olarak, grup ve üyelerinin, sadece insanın toplumsal ilişkilerini değil, aynı zamanda Allah'la ilişkisini de

⁶³ bkz. Nedim Öz, “Bütünlüşme ve Farklılaşma Sarmalında Din”, *Din Sosyolojisi*, ed. Özcan Güngör – Rıdvan Şimşek (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 210.

⁶⁴ el-Ankebut 29/45.

⁶⁵ el-Hac 22/25.

⁶⁶ Nedim Öz, “İslâm Dininde İbadetlerin Sosyal Boyutu”, *Mütefekkir*, 8/15 (Haziran, 2021), 239.

⁶⁷ Hacer Şahin, *Toplumsal İlişkiler Açısından Hac İbadetinin Analizi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 53.

tanzim etmektedir. Tevhit inancıyla dinî çerçevenin içine dâhil olan kişinin, değişik zaman ve mekânlarda bir mükellef olarak eyleme koyduğu namaz, oruç, zekât ve özellikle hac ibadeti, bireylerin sosyalleşmesini, toplumsal değer ve normlara uymak suretiyle bütünleşmeyi ve cemaat olmayı sağlamaktadır. Aynı zamanda ve mekânda ibadet maksadıyla topluca, grup ile yapılan uygulamalar, ritüeller, insanları birbirine yaklaştırır ve kaynaştırırken, dünya ölçeğinde kardeşlik bağlarını da pekiştirdiği için bu insanlar birlik ve beraberlik, paylaşma duygusuyla hareket ederler.

Aynı inancı taşıyan insanların toplu bir biçimde yaptıkları ibadetler, sadece tek bir ülkede ve toplumda değil, özellikle dünya Müslümanları arasında hac ve zekât vasıtasıyla kardeşlik bilinciyle siyasî ve ekonomik birlik ve organizasyonlar gerçekleştirmelerini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla aynı inanç ve ondan kaynaklanan pratikler, Müslümanlara bireysel manada sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı öğrettiği gibi, bunu uluslararası düzeyde de tecrübe etmelerine imkân verdiği görülmektedir. Bu itibarla hac, kolektif bir ibadettir. Beş vakit kılınan namaz günlük bir ibadet iken; cuma namazı haftalık; hac ibadeti ise yıllık bir kongre olması münasebetiyle dinî, politik, sosyal, siyasal, diplomatik, iktisadî, ticarî, ilmî ve fıkırî meseleler orada görüşülür, konuşulur, tartışılır ve karara bağlanması gerekir. İnsan, bu merasim ve kurallar vasıtasıyla bir yandan grup birliği, yardımlaşması ve dayanışması meydana getirir, diğer yandan da bu süreç insanı grubunun elemanı olarak gerilimler ve tehlikelerden uzak tutar. Dolayısıyla Müslümanlar, Müslüman olmayan toplumlar karşısında kenetlenmiş bir kütle haline gelir. Buradan da birlik, beraberlik, kuvvet ve kudret doğar.

Kaynaklar/References

- Abidoğlu, İsa. *Bir Sosyal Fenomen Olarak İslam'da Hac Olgusu*. İstanbul: DYB Yayınları, 2021.
- Apaydın, H. Yunus. "Namaz - Oruç". *İlmihal*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1999. 217-417.
- Arslantürk, Zeki. "Namazın Cemaatle Kılınması Veya İbadetin Toplumsallaşması", *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı ilmi Toplantı-* (18 - 19 Ekim 2008), Üsküdar Belediyesi Altunizade Kültür Merkezi. 177-182. İstanbul, 2009.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Aydemir, Mehmet Ali. *Sosyal Sermaye-Topluluk Duygusu ve Sosyal Sermaye Araştırması*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.
- Aydın, Mustafa. *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

- Bayrakdar, Mehmet. *İslam İbadet Fenomenolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1987.
- Bayyığıt, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Bilgin, Vejdi. “Dini Gruplar”. *Din Sosyolojisi*. ed. Kadir Canatan - Mustafa Tekin. 307-334. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Certel, Hüseyin. “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”. *Dini Araştırmalar*. 2/4 (Mayıs-Ağustos, 1999), 209-222.
- Certel, Hüseyin. “Hacda Strese Yol Açan Sebepler”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 12 (2003), 199-213.
- Çakmak, Fatma. “Haccın Sembolik Dili Üzerine Teorik Bir Değerlendirme”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (Ocak 2015), 125-135.
- Çapku, Ahmet. “İbadetler İçinde Haccın Yeri”, *Din ve Hayat TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (Kasım 2007), 51-63.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Nas-Olgü Bağlamında Kur’an’da Sosyal Gerçeklik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Emre, Akif. “Hac: Malcolm X’in Dirilişi”. *Din ve Hayat TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi* 3 (Kasım 2007), 62-63.
- Eren, Selim. “Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü”. *Dini Araştırmalar*. 3/7 (Mayıs-Ağustos, 2000), 93-112.
- Faruk, Karaca. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Montaj - Baskı, 2015.
- Faruki, İsmail R. *Tevhid*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”. *ÇÜİFD*. 16/1 (2016), 219-243.
- Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi”. *Biliname XXXVII*. 1 (2019), 243-287.
- Glock, Charles Y. ”Dindarlığın Boyutları Üzerine”, ed. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*. 252-274. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Görgün, Tahsin. “Haccın Hikmeti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/397-399. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslama Giriş*. Ankara: Nur Yayınları, ts.
- Hökekleli, Hayati. “Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/248-252. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- İsfehani, Rağib. *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İslamoğlu, Mustafa. *Hac Risalesi*. İstanbul: Denge Yayınları, ts.
- İzzetî, Ebulfazl. *İslâmın Yayılış Tarihine Giriş*. çev. Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Karaca, Faruk. “Psikolojik Perspektiften Hac”. ed. Murat Sülün. *Bütün Yönleriyle Hac*. 225-246. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Karagöz, İsmail. “İbadet”. *Dini Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

- Katar, Mehmet. "Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları". *Dini Araştırmalar* 1/1 (Haziran 1998), 59-75.
- Keleş, Z. Nuran Oğuz. *Türk Dindarlığında Hac Algısı: Batı Akdeniz Bölgesi Örneği*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Koç, Mustafa. "Hac Psikolojisi – II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV. 28/2 (2013), 193-222.
- Kur'a'n-ı Keri'm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2006.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019.
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Nasr, S. Hüseyin. *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Nedvi, Ebul Hasen Ali Haseni. *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükün Namaz-Zekât-Oruç-Hac -Geçmiş Dinlerle Mukayeseli-*. çev. İsmet Ersöz, Konya: İslami Neşriyat, 1969.
- Öz, Nedim. "Bütünlüşme ve Farklılaşma Sarmalında Din". *Din Sosyolojisi*. ed. Özcan Güngör -Rıdvan Şimşek. 201-230. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Öz, Nedim. "Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Güz 2020), 1647- 1630.
- Öz, Nedim. "İslâm Dininde İbadetlerin Sosyal Boyutu". *Mütefekkir* 8/15 (Haziran, 2021), 217-242.
- Özkan, Mehmet. *Hanefilere Göre İbadetlerin Uygulamasına İlişkin İçtihatlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Rahman, Fazlur. *İslam*. çev. Mehmet Dağ – Mehmet Aydın. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1992.
- Sezen, Yümnî. *Sosyoloji Açısından Din*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1988.
- Şahin, Hacer. *Toplumsal İlişkiler Açısından Hac İbadetinin Analizi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Şeker, Mehmet. *İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*. Ankara: DİB Yayınları, 1987.
- Şen, Nuran. *Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Yönden Değeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Şentürk, Habil. *Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı*. İstanbul; Bahar Yayınları, 1984.
- Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Şeriati, Ali. *Hacc*. çev. Fatih Selim. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/11-16. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Ünal, Vehbi. "İslam'da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/1 (Haziran 2010), 355-370.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisine Giriş*. çev. Battal İnandı. Ankara: AÜİF Yayınları, 1987.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Sema - Karacoşkun, Mustafa Doğan. "Dini Davranışlar ve İnançla İlişkisi". *Din Psikolojisi El Kitabı*. ed. Mustafa Doğan Karacoşkun. 139-174. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Yücel, İrfan. "Hac ve Umre". *İlmihal*. 2 Cilt. 511-571. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1999.